

A jelentés metainformációs mutatói a szövegben

A metanyelv használatának a lényege abban rejlik, hogy közléseinket a metanyelvi funkció determinálja, a nyelvi aktivitásunk alapját pedig az elrejtett metanyelvi műveletek képezik. A metanyelvi aktivitásunk a nyelvi rendszer minden szintjén megjelenik, de nyelvérzékünket is érinti, főként akkor, amikor észre vesszük a nyelvi struktúrák helytelen használatát vagy az adott kifejezés nem megfelelő kontextusban történő elhelyezését. A nyelvérzék gyakran olyan kifejezésekben nyilvánul meg, mint például: *így nem szokás beszélni* vagy *így szokás beszélni* stb. Az ilyen típusú metanyelvi reagálás különböző embereknél különböző módon jut kifejezésre. A metanyelvi aktivitásnak a nyelvi hibákkal kapcsolatos megnyilvánulása a közlés megfelelő korrekcióját eredményezi. A metanyelvi aktivitás bizonyos kontinuumot képez, és a konkrét nyelvhasználó különböző mértékben veheti ezt igénybe: követheti a párbeszédet nem tudatos, illetve nem teljesen tudatos módon, ami több autokorrekciónak az alapját képezi, vagy tudatosan cselekszik. Tehát azt mondhatjuk, hogy a metanyelvi aktivitás az emberi képességnek olyan fajtája, amely a nyelv és a beszéd tudatos vagy nem tudatos kontrolljával függ össze. Ennek a kontrollnak köszönhetően a nyelv nem úgy jelenik meg, mint a közlések képzésének és megértésének az eszköze, hanem a megfigyelés tárgyává válik.

Mint ismeretes, a metainformációs operátorok különféle szerepeket játszhatnak a nyelvi szövegekben: részt vesznek a közlés átadási és befogadási folyamatainak az organizációjában, több szempontból is jellemezhetik a verbális közlés egyes részeit, elemeit, forrását képezik a nyelvi, a pragmatikai és a nyelven kívüli információknak is. Ezeknek köszönhetően átláthatóvá válnak a különféle társadalmi konvenciók, szokások, stílusok, a kommunikációs stratégiák, az adott nyelv-közösség tagjainak a viszonya saját nyelvéhez, a dialógust alkotó láncszemek egységes diskurzussá történő összekapcsolásának nyelvi mechanizmusai stb. A metainformációs operátorok a beszélők nyelvi öntudatának az állapotáról is tanúskodnak (Bańcerowski 2000: 112–43; Uő. 2000a: 1–5).

Az olyan metainformációs operátorok, mint például: *a szó szoros értelmében; a szó átvitt értelmében; jogi nyelven fogalmazva; ne tessék engem rosszul érteni; mint tudjuk, mint ismeretes; röviden szólva* stb. legalább két kérdést implikálnak:

- (1) mit akar jelezni, mire kíván utalni az információadó, és milyen tudást feltételez a vevőnél;
- (2) vajon a továbbított operátor hatékonyan bizonyult-e, és hogyan dekódolta ezt a vevő?

Ezek a kérdések olyan operátorokra vonatkoznak, amelyeknek feladata a szöveg megértésének a szabályozása. Egyes operátorok közvetlenül mutatnak rá a szemantikai tér jellegére, amelyben dekódolásra kerül az adott szövegrész (pl. *szó szerint, átvitt értelemben* stb.), mások pedig közvetett módon relativizálják az adott szövegmentumot egy bizonyos viszonyítási ponthoz. Ez lehet például az idő, a hely, a norma és a minősítési rendszer, a szaktudás, az egyén stb. Nézzük meg a következő mondatokat:

- (1) *Professzorom igazi tanár volt, a szó legnemesebb értelmében.*
- (2) *Egyes fiataloknak az a fő célja, hogy sikert érjenek el, a szó amerikai értelmezésében.*

- (3) *Ez a mű romantikus regény, a szó legrégebbi jelentésében.*
- (4) *A szavak az arisztotelészi felfogásban a szellemi modifikáció jelei.*
- (5) *A szerző műve barokk értelemben vett regény.*
- (6) *A nyelv egy oszthatatlan megismerési struktúrának a része – e terminus kognitív paradigmabeli tükrében.*
- (7) *Ő kozmopolita, a szó pozitív értelmében.*

A metanyelvi operátorok nem redundáns kiegészítői a szövegnek. Ezt nagyon jól bizonyítja például a következő mondat: *Ha a város fogalmát középkori jelentésében értelmezzük, akkor Babilon a világ legnagyobb városa.* Ha ebből a mondatból eltávolítjuk a metakeretet, akkor a következő struktúrát kapjuk: *Babilon a világ legnagyobb városa.* Nyilvánvaló, hogy ennek a műveletnek a következményeképpen a mondat hamissá vált. Az információs veszteség lehet kisebb vagy nagyobb, lehet ilyen vagy olyan jellegű (pl. féligazság, az értelem deformációja, értelmetlen kifejezés, hamis ítélet, végig nem mondott, illetve félig elmondott közlés stb.), de nem kétséges, hogy használatuk az adó nem tisztán mechanikus, hanem tudatos döntésén alapul, aki arra törekszik, hogy pontosan határozza meg az általa közölt szó tartalmát. A fenti mondatokban szereplő operátorok integráns részét képezik e mondatok jelentésének. Ez a metakeret arra enged következtetni, hogy az adó igyekszik betartani a kommunikációs kooperációra vonatkozó elveket, szem előtt tartva a vevő érdekét. Tehát a fenti operátorok igénybevétele preventív funkciót tölt be. Az adó tudatában van annak, hogy a közlés adott elemének különböző értelmezési lehetőségei állhatnak fenn, és ezért az operátor segítségével igyekszik rávezetni, ráirányítani a vevőt arra, hogy helyesen, pontosan dekódolja a neki szánt közlést, és ezzel elkerülje a szándékától eltérő értelmezést, mint például *A nyelvi jelek, ahogy XY írja (gondolja, hirdeti, fogalmazza, feltételezi, állítja stb.) a valóság reprezentánsai* mondat esetében az adó korlátozza, szűkíti a választás határozatlanságát azzal, hogy konkretizálja, egyértelművé teszi a továbbított jelentést. De a feljebb felsorolt példamondatok (1–7), úgy tűnik, mégis bizonyos szemantikai csapdát tartalmaznak a vevőre nézve, mivel a közlés dekódolásakor neki kell megalakítani a megfelelő implikatúrát, és nincsen garancia arra, hogy az adó szándéka szerint jár el:

- (1) *egy igazi tanár → a szó legnemesebb értelmében*
- (2) *siker → a szó amerikai értelmezésében*
- (3) *romantikus → a szó eredeti jelentésében*
- (4) *a szellemi modifikáció jelei → arisztotelészi felfogásban*
- (5) *regény → barokk értelemben*
- (6) *oszthatatlan megismerési struktúra → e terminus kognitív paradigmabeli tükrében*
- (7) *kozmpolita → a szó pozitív értelmében.*

Hasonló státusszal rendelkeznek az olyan metaszekvenciák is, mint például: *ahogy azt XY értette (határozta meg, definiálta stb.); tudományos (logikai, funkcionális, strukturális, pragmatikai, bibliai stb.) szempontból; valaminek a fényében, megfelelően stb.; valaki (valami) szerint; betű szerinti jelentése; a szó mai (mindennapi, eredeti, negatív stb.) jelentésében stb.*

Az ilyen típusú operátorok segítik a vevőt abban, hogy rekonstruálja az adó intencióját. Az adó valószínűleg azt gondolja, hogy:

- (1) a közölt információt többféle módon lehet dekódolni (értelmezni);
- (2) a vevőnek csak a metaoperátor által jelzett értelemre kell összpontosítania a figyelmét;
- (3) az adó meg van győződve arról, hogy a vevő ismeri ezt az értelmet.

Tehát itt arra a közös (az adó és a vevő/vevők számára közös) tudásra való hivatkozás történik, amely figyelembe veszi a társadalmilag kialakult sztereotípusokat is.

A feljebb tárgyalt és a hozzájuk hasonló metaoperátorok az adó megfelelő beállítottságáról szólnak a vevőt (vevőket) illetően:

(1) Az adó tud a sztereotípusok létezéséről, és arra számít, hogy a vevő éppen az adott sztereotípusra gondol. Például a *siker* a *szó amerikai értelmezésében* esetében az adó feltételezte, hogy a vevő (vevők) ismeri(k) az amerikai életstílus „sztereotípusát”, és képes lesz adekvát módon dekódolni a *siker* szó aktuális értelmét.

(2) Előfordulhat az is, hogy az adó tudja, hogy létezik az adott tárgy sztereotipikus felfogása és az előző szituációtól eltérően a metaoperátor segítségével igyekszik megakadályozni a vele kapcsolatos asszociációkat (vö. pl.: *Az irodalomkritikus szerint ez a regény epikus mű, de nem az eposz hagyományos értelmében, hanem mint a nemzetsors sokoldalú bemutatása és a tipikus népi hős megteremtése*).

Az ilyen funkciójú metaoperátorok igen gyakran axiológiai moderátorként szerepelnek, például *kozmpopolita (liberális, szabadkőműves stb.) a szó pozitív értelmében* kifejezés esetében. A kozmpolitizmus sztereotípusa, mint ismeretes, „a szülőfölddel, a nemzeti hagyománnyal és műveltséggel, a hazafisággal szemben közömbösséget hirdető, ezeket lebecsülő polgári elmélet, ill. magatartás” (ÉKSz.), és ezért negatív minősítéssel bír azoknak a nyelvi és kultúrközösségeknek a tagjai számára, akik ezt nem fogadják el, mivel a közömbösséget romboló tényezőnek tartják.

(3) Az adó nem annyira a sztereotípusra, hanem olyan tudásra orientálódik, amely nem tartozik a sztereotípushoz, például: *A szavak, az arisztotelészi felfogásban, a szellemi modifikáció jelei* vagy *A nyelv egy oszthatatlan megismerési struktúrájának a része – e terminus kognitív paradigmabeli tükrében*. Itt legfeljebb azt mondhatjuk, hogy az adó a tárgy „igen szűk értelemben vett sztereotípusára” hivatkozik, amely csak igen kisszámú társadalmi csoport (esetleg csak az egyes emberek) számára ismeretes.

Az „Arisztotelész sztereotípusa” megfogalmazás ellenállást válthat ki bennünk, mivel a sztereotípus nem más, mint olyan általánosítás, amely általában az egynemű tárgyak osztályaival kapcsolatos. A sztereotípusok elméletében az ilyen osztályokat általában az emberi csoportok alkotják (pl. *zsidók, skótok, cigányok, katolikusok, értelmiségiek* stb.). Amikor az ember a szót vagy a szókapcsolatot sztereotípusként használja, a deszignátumokhoz olyan tulajdonságokat rendel hozzá, amelyekkel azok nem rendelkeznek, illetve nem kell, hogy ilyenekkel rendelkezzenek, és ezeket a tulajdonságokat összefüggésbe hozza valamilyen saját, erős emócióval (Grodziński 1983: 398). Hozzá kell tenni, hogy az etnolingvisták a sztereotipikus látómezőt az egész észlelt és képzelt világegyetemre vonatkoztatják (ide tartoznak az egyes egyedi objektumok is, pl. a Nap, a Hold stb.) (Bartmiński 1996: 5), de az is nyilvánvaló, hogy sokszor nehéz eldönteni, hogy milyen jelenségeknek a sztereotipikus képzetei léteznek a mentális felszereltségünkben. Ezzel kapcsolatban azonban felmerülhet a kérdés, hogy vajon megalapozott-e egyáltalán az egyedi objektumok sztereotípusáról beszélni? Figyelembe véve az olyan kifejezéseket, mint például *a kádári szocializmus, a sztálinista módszerek, a XX. sz. Hamletje, Rózsa Sándorok uralják a terepet, jön az új Bokros-csomag, Ratkógyerekek* stb. megállapíthatjuk, hogy a kapcsolatuk a sztereotipizációs problematikával nem közvetett, hanem közvetlen jellegű. A sztereotípust alkotó tulajdonságoknak köszönhetően a *szó arisztotelészi felfogásban* típusú metaoperátorokat használó adó és az ilyen operátorokat tartalmazó közlés vevője között közös viszonyítási pont jön létre, amely a kommunikációs aktus sikerét biztosítja.

A fentiek tükrében azt láthatjuk, hogy a metaszöveg és a sztereotípusok szférája, valamint a szavak kapcsolódási mechanizmusa együttvéve egy közös és egymást feltételező kutatási területet alkotnak.

SZAKIRODALOM

- Bańcerowski Janusz 2000. *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. Budapest, ELTE BTK, Szláv és Balti Filológiai Intézet.
- Bańcerowski Janusz 2000a. Metainformációs struktúrák szerepe a jelentés módosításában. *Magyar Nyelvőr* 124: 1–5.
- Bańcerowski Janusz 2000b. A recenzio mint metainformációs közlés. In: Bibok Károly–Ferincz István–Kocsis Mihály (szerk.): *Cirill és Metód példáját követve...* Tanulmányok H. Tóth Imre 70. születésnapjára. Szeged, 23–9.
- Bartmiński, J. (szerk.) 1996. *Słownik stereotypów i symboli ludowych*. 1. kötet. Kosmos, Lublin.
- Bartmiński, J.–Panasiuk, J. 1993. Stereotypy językowe. In: J. Bartmiński (szerk.): *Encyklopedia kultury polskiej XX. wieku*. 2. kötet. Współczesny język polski, Wrocław.
- Grodziński E. 1983. Język jako marzędzie manipulacji. In: *Poradnik Językowy*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe. Warszawa.
- Lévai Béla 2002. Metainformációs elemek egy XIX. századi szőlőskerti jegyzőkönyvben. *Ethnica* IV. évfolyam. 3. szám. 125–30.
- ÉKSz. = *Magyar Értelmező Kéziszótár*. 1972. (Szerk.: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Koválovsky Miklós). Akadémiai Kiadó, Budapest.

Bańcerowski Janusz

SUMMARY

Bańcerowski, Janusz

Metainformational pointers to meaning in texts

Metainformational operators may play various roles in linguistic texts: they participate in the organisation of the processes of conveying and receiving information, they characterise certain parts of verbal communication from various aspects, and serve as a source of linguistic, pragmatic, and extralinguistic information. In this paper operators of the following types are discussed: *a szó szoros értelmében* ‘in a strict sense’, *a szó átvitt értelmében* ‘figuratively speaking’, *jogi nyelven fogalmazva* ‘to use legal parlance’, *ne tessék engem rosszul érteni* ‘do not get me wrong’, *mint tudjuk* ‘as we know’, *mint ismeretes* ‘as is well known’, *röviden szólva* ‘briefly’, *ahogy azt XY értette (határozta meg, definiálta, etc.)* ‘as used (determined, defined, etc.) by XY’; *tudományos (logikai, funkcionális, strukturális, pragmatikai, bibliai, etc.) szempontból* ‘from a scientific (logical, functional, structural, pragmatic, Biblical, etc.) point of view’; *valaminek a fényében* ‘in the light of’, *valaminek megfelelően* ‘in terms of’, *valaki (valami) szerint* ‘according to’; *betű szerinti jelentése* ‘its literal meaning’; *a szó mai (mindennapi, eredeti, negatív, etc.) jelentésében* ‘in the current (everyday, original, negative, etc.) sense’, etc.